

ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA SINTAKSISNING TARAQQIYOTI VA O'ZGARISHLARI

Olimova Madina Xalimjon qizi

Qo'qon universiteti Andijon filiali FTO'ing 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek tilining sintaktik tizimi, uning taraqqiyoti va o'zgarishlari ilmiy-nazariy asosda tahlil etiladi. O'zbek tilining sintaksisi tarixan shakllangan me'yorlar asosida rivojlangan bo'lsa-da, zamonaviy lingvistik jarayonlar natijasida bu me'yorlarning ayrim jihatlari o'zgarib bormoqda. Xususan, jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotidagi o'zgarishlar, texnologik taraqqiyot, axborot-kommunikatsiya vositalarining keng qo'llanilishi sintaktik tuzilmalarning yangilanishiga olib kelmoqda. Maqolada so'z birikmalari va gap tuzilishidagi innovatsion xususiyatlar, murakkab gaplarning qo'llanishi, sintaktik qisqartmalar, internet tili va norasmiy yozishmalardagi sintaktik xususiyatlar o'rganiladi. Ayniqsa, nutqning dinamizmi va funksional uslublarning o'zgarishi natijasida sodda va murakkab gaplarning tarkibiy tuzilishida yuz berayotgan o'zgarishlar tahlil qilinadi. Bundan tashqari, zamonaviy o'zbek tilida sintaksisning rivojlanishiga ta'sir etuvchi lingvistik omillar, xorijiy tillarning ta'siri, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlardagi til tendensiyalari ham ko'rib chiqiladi. Ushbu maqola tilshunoslikda sintaksis bo'yicha olib borilayotgan zamonaviy tadqiqotlar doirasida tahlil qilinib, o'zbek tilining kelajakdagi sintaktik rivojlanish yo'nalishlariga oid fikrlar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: Zamonaviy o'zbek tili, Sintaksis, Gap tuzilishi, So'z birikmalari, Murakkab gap, Sintaktik o'zgarishlar, Internet tili, Lingvistik innovatsiyalar, Ommaviy axborot vositalari, Ijtimoiy tarmoqlar va til Funksional uslublari, Xorijiy tillarning ta'siri, Til taraqqiyoti, Sintaktik qisqartmalar, Matn sintaksisi.

Kirish. Sintaksis – tilshunoslikning so'z va gap qurilishi qonuniyatlarini o'rganuvchi bo'limidir. Bu bo'lim tilning asosiy birliklari – so'z birikmasi va gap tuzilishi hamda ularning mazmuniy-tuzilish xususiyatlarini tahlil qiladi. Quyida sintaksisga oid maqola yozish uchun ba'zi mavzular va mazmuniy yo'nalishlar keltiriladi: 1. Sintaksisning asosiy vazifalari Tilning grammatik tizimida sintaksisning o'rni va ahamiyati. So'z birikmalari va gaplarning shakllanish qonuniyatlari. Sintaksisning amaliy til o'rganishdagi roli. 2. So'z birikmalari va ularning turlari So'z birikmasi va uning gapdan farqi. Bosh va ergash so'zlarning o'zaro bog'lanishi. Ergash gap turlari va ularning o'ziga xosligi. 3. Gap va uning turlari Sodda va qo'shma gaplar: tuzilishi va qo'llanilishi. Erkin va bog'langan gaplar (aloqa vositalariga ko'ra tasnifi). Gaplarning ma'no va grammatik jihatdan turlari (daraktik, so'roq, buyruq gaplar). 4. Sintaktik vositalar Bog'lovchi, yuklamalar va boshqa

grammatik birliklarning gap qurilishidagi roli. Soʻzlar tartibi va urgʻu sintaksisidagi ahamiyati. 5. Sintaksisning zamonaviy tadqiqotlari Hozirgi zamon lingvistikadagi sintaktik nazariyalar (strukturizm, generativ grammatika). Oʻzbek tili sintaksisining oʻziga xos xususiyatlari. Sintaksis grammatikaning bir qismi boʻlib, unda kamida ikkita mustaqil soʻzlarning sintaktik bogʻlanishi hamda matnlar oʻrganiladi. Shu sababli baʼzi olimlar sintaksis predmeti toʻgʻrisida gap borganda, uni kichik sintaksis yoki gap sintaksisi va katta sintaksis yoki matn sintaksisiga ajratishni maqsadga muvofiq deb hisoblashadi. Kichik sintaksis soʻz birikmasi va ularning turlari, gap va ularning turlari, sintaktik bogʻlanish vositalari, sintaktik bogʻlanish turlari bilab shugʻullanadi. Katta sintaksisning ish mavzusi kichik sintaksisnikidan birmuncha farq qilib, u: - matnning nimaligi; - matnni tashkil etuvchi birliklar; - matnning butunligi va bogʻlanganligini koʻrsatuvchi belgilar: - matnning leksik va grammatik vositalari; - matnning semantik tuzilishi kabi masalalarni qamrab oladi. Sintaksisning ikki qismga boʻlinishi matn tilshunosligining paydo boʻlishi bilan bogʻlangan. Yaqin yillargacha gap tilning eng katta birligidir, degan fikr hukm surar edi. Gapga taʼrif berilayotganda unga bu xil yondashish, ayniqsa koʻzga tashlanib turardi, chunki gap «tugʻal fikr anglatuvchi» birlik sifatida talqin qilinardi. Boshqa fanlar va shu qatori tilshunoslikning rivojlanishi natijasida gap zanjirsimon hodisaning bir bosqichi, bir xalqasi va oʻz navbatida, oʻzidan katta butunlikni tashkil qiluvchi birligi sifatida namoyon boʻladi, degan fikr oʻrtaga tashlandi. Alohida olingan gap hamma vaqt ham tugal maʼnolar anglatavermaydi. Gap sintaksisi Tilning hamma qatlamlari oʻzi oʻrganadigan narsalarni umumlashtirish va mavhumlashtirish xususiyatiga ega. Fonetika oʻxshash nutq tovushlarini umumlashtirsa, leksikologiya atrof muhitdagi oʻxshash narsa va hodisalarni soʻzlar orqali umumlashtiradi. Grammatikaning morfologiya qismi soʻzlarning maʼno xususiyatlari va morfologik belgilariga koʻra ularni turkumlarga (ot, sifat, son va shu kabilarga) birlashtiradi. Sintaksis esa yuqoridagi mavhum umumlashmalar oʻrtasidagi mazkur tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida vujudga kelgan munosabatlarni belgilaydi, yaʼni ayrim olingan muayyan soʻzlar orasidagi oʻziga xos, xususiy munosabatlarni emas, balki turkumlar orasidagi munosabatlar tilni bu yarusining ish mavzusi hisoblanadi. Til elementlari orasidagi mavjud munosabat pirovard natijada tilning asosiy vazifasi boʻlmish aloqa, kommunikativ vazifasiga xizmat qiladi: odamlar orasidagi fikr almashish quroli vazifasini beqam koʻst bajarishga imkon beradi. Til oʻzining bu vazifasini gaplar orqali amalga oshiradi. Demak, gap tilning asosiy birliklaridan boʻlib, odamlar orasidagi muloqotda muhim rol oʻynaydi. Gap Bir yoki bir nechta soʻzdan tashkil topgan, birinchi darajali predikativlik xususiyatiga va ohang butunligiga ega boʻlgan hamda nisbiy tugal fikr anglatadigan tilning muloqot birligi gap deyiladi. Keltirilgan taʼrifdan koʻrinib turibdiki, gap bir yoki bir nechta soʻzdan tashkil topishi, predikativlik xususiyati va ohang butunligiga ega boʻlishi hamda nisbiy tugallangan fikrni aks ettirishi lozim. Gapning bu belgilari ustida qisqacha toʻxtalib

o'tamiz. Odamlar o'zaro fikr almashayotganda bir xil qolipdagi tushuncha va xulosalar asosida suhbat qurishmaydi. O'zaro muloqotning xususiyati va gapiruvchining o'z fikrini ifoda qilish uslubiga ko'ra nutq jarayonida turli-tuman gaplar uchrashi mumkin. Bu gaplarning bir, ikki, uch va hatto o'nlab so'zlardan tashkil topishi, birorta hodisa va voqeani so'rashi yo tasdiqlashi tabiiy bir holdir.

Masalan: Qorong'i. Sahna asta-sekin ochiladi (A.Qahhor). Quyosh chiqmoqda. Kechki payt. Paxta qabul qilish punkti darvozasi yonida pritseplar karvoni navbatda turibdi. Har qanday gapda birinchi darajali predikativlik bo'lishi lozini, aks holda u gap emas balki so'zlar yig'indisi yo so'z birikmasi bo'lib qoladi. Birinchi darajali predikatsiya uchta ma'noni mutloq ifoda etishi shart. U modallik, shaxs va zamon ma'nolaridan tashkil topadi. Predikatsiyaning bu turi gapning bevosita ishtirokchilari, ya'ni tuzilishi asosi bo'lmish ega va kesim o'rtasidagi munosabat orqali amalga oshiriladi (Birinchi va ikkinchi darajali predikatsiya to'g'risida quyiroqda «Sintaktik munosabat turlari» bo'limini ko'ring). Modallik mayl sintaktik kategoriya vositasida ifoda etilib, tasdiq bilan inkor orasidagi turli munosabatlar mumkinlik, gumonlik, reja, istak, shubha va hokazoni o'z ichiga oladi. Bu kategoriyaning pastki va yuqori chegaralari aniq: bular ha va yo'q so'zlaridir. Yuqorida qayd etilgan boshqa ma'nolar ana shu so'zlar orasidan o'rin oladi.

1. Tong otdi. Tog 'lar orasidan ko 'tarilgan quyosh nuri yaylov maysalarida yarqirab ko'rindi, ko'z qamashdi! (I.Rahim). 2. Istaymanki, shu quyosh butun harOrati-la she'rimning tomirida hamma vaqt oqib tursa (S.Zunnunova). 3. Ertaga yomg 'ir yog 'armish, qattiq bo 'ron bo 'larmish. Keltirilgan misollarda aniqlik (1), shart-istak (2) va gumon (3) ma'nolari aks etgan. Bu ma'nolar faqat fe'lga qo'shilgan grammatik affiksalar orqali ifodalanmay, balki leksik vositalar orqali ham ifodalangan (istaymanki). Predikativlikning tarkibiy qismi bo'lgan shaxs ma'nosi ko'pchilik tillarda shaxs grammatik kategoriyasi orqali ifodalanib, ishharakatning bajaruvchisi uchta grammatik shaxsdan biriga taalluqli ekanini ko'rsatadi. O'zbek tilida bu ma'no uch xil ifodalanishi mumkin: 1. Grammatik vositalar orqali: Ko'rdim. Gaplashdik. 2. Leksik vositalar bilan: Men gunohkor. Dalalar ko 'm-ko 'k. 3. Ham leksik, ham grammatik vosita yordamida: Men uni xayolimdan quvlar edim, u bo'lsa, qalbim va fikrimga tobora qaysarlik qildi.

Sintaksis" morfologiya grammatika so'z birikmalari Morfologiya va sintaksis birini to'ldiruvchi, o'zaro munosabatda bo'lgan Sohalardir. Gap turlari –darak, so'roq, buyruq, undov gaplarning bir- biridan farqlanishi, asosan kesimlarning qanday so'z turkumi orqali ifodalanishiga bog'liq.

Sintaksis yunoncha "Sintaksis" so'zidan olingan bo'lib, "Tuzish" degan ma'noni anglatadi. Sintaksis grammatikaning bir bo'limi bo'lib, bunda so'zlarning va gaplarning o'zaro a'loqasini, so'z birikmalari va gaplarning turlarini, birikish usullarini o'rganadi. Bu jihatdan sintaksis morfologiyadan farqlanadi. Chunki morfologiya so'zlarning tuzilishi, yasalishi, turlanishi, tuslashishi kabilarni tekshiradi. Sintaksis esa, shu

formalarning dinamikasini, ularning funksiyasini ma'lum bir fikrni ifodalashdagi ro'lini o'rganadi.

Xulosa. Zamonaviy o'zbek tilining sintaksisi doimiy rivojlanish va o'zgarish jarayonida bo'lib, bu tilshunoslikning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayoti, texnologik taraqqiyot, globalizatsiya va ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi natijasida o'zbek tili sintaktik tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz bermoqda. Birinchidan, gap qurilishi va so'z birikmalari tuzilishida soddalashtirish va qisqarish tendensiyasi kuzatilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, internet va tezkor kommunikatsiya vositalari nutqning ixcham va tezkor bo'lishini taqozo etmoqda. Natijada, ba'zi murakkab gaplar soddalashtirilgan shakllarda qo'llanila boshladi, qisqartmalar va elliptik gaplarning qo'llanilishi kuchaymoqda. Ikkinchidan, funksional uslublarning o'zgarishi natijasida sintaktik jihatdan turli variantlarning shakllanishi kuzatilmoqda. Rasman adabiy til me'yorlari saqlangan holda, og'zaki nutq va norasmiy yozishmalar tilida erkinroq sintaktik tuzilmalar rivojlanmoqda. Bunga tildagi norasmiy va jonli nutq unsurlarining keng qo'llanilishi misol bo'la oladi. Uchinchidan, xorijiy tillarning, ayniqsa, ingliz va rus tillarining ta'siri natijasida o'zbek sintaksisida ba'zi yangi tendensiyalar paydo bo'lmoqda. Masalan, so'z tartibining erkinlashuvi, ba'zi chet tillaridan olingan sintaktik konstruksiyalarning o'zlashishi va ommalashishi shular jumlasidandir. To'rtinchidan, zamonaviy ommaviy axborot vositalari va jurnalistika tili ham sintaksisning o'zgarishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Axborotning tezkor tarqatilishi natijasida an'anaviy murakkab gaplar o'rniga qisqa, aniq va tushunarli gaplardan foydalanish tendensiyasi oshmoqda. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o'zbek tilining sintaktik tizimi taraqqiyot va o'zgarish jarayonini boshdan kechirmoqda. Ushbu o'zgarishlar tilning tabiiy rivojlanish jarayoni bo'lib, ular kommunikatsiyaning tezlashishi, global ta'sir va texnologik taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq. Kelajakda ham tilshunoslikda bu tendensiyalar chuqur o'rganilib, o'zbek tilining sintaktik me'yorlarini yanada takomillashtirish yuzasidan ilmiy-tadqiqotlar olib borilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANUVCHI ADABIYOTLAR:

1. Ikkinchi nashr T."O'zbekiston" 1992 yil. O'zbek tilining nazariy sintaksisi T. A. Narmatov va boshqalar So'z valentligi va sintaktik a'loqa "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali № 5-6 1992-yil R. Rasulov A.
2. Aliyev K. Sodiqov O'zbek adabiy tili tarixidan. "O'zbekiston" 1994-yil B.
3. Abdurahmonov, S. Mamajonov O'zbek tili va adabiyoti "O'zbekiston" 1995-yil.
4. M.Mirtojiyev Mantiqiy predikatning ega vazifasida kelishi "O'zbek tili va adabiyoti" №2 1995-yil F. Ubayeva , R. Saydullayeva to'liqsiz gaplar to'g'risida ba'zibir mulohazalar.
5. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali №1 1997-yil A. Xo'jiev. So'zning morfem tarkibi masalalariga doir . "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali 1998-yil